

„Nem súlyed az emberiség!”...

Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára

Főszerkesztő: JANKOVICS József
Felelős szerkesztő: CSÁSZTVAY Tünde
Szerkesztők: CSÖRSZ Rumen István
SZABÓ G. Zoltán

Nyitólap: www.iti.mta.hu/szorenyi60.html

MTA Irodalomtudományi Intézet
Budapest, 2007

TVERDOTA GYÖRGY

Márai Sándor és a népi mozgalom

Az a kötet, amely 1990-ben *A népi–urbánus vita dokumentumait* 1932 és 1947 között gyűjtötte egybe, vállalt feladatát csak fogyatékosan tudta megoldani. Ennek fő okát nem a szerkesztő felkészületlenségében, hanem a feladat nehézségében, a jó megoldás majdnem lehetetlen voltában keresem. Mindenekelőtt olyan polémia, amelyet a szakmai és a szélesebb közvélemény is népi-urbánus vitaként emleget, voltaképpen nem volt. Amit ez a kifejezés jelöl, létezik valamiként, létezése a sajtó nyilvánossága előtt folytatott viaskodások sorában artikulálódik, a jelenségben a korszak lényeges kérdései összpontosulnak, éppen csak mibenlétének meghatározása ütközik nehézségekbe. A népiességről vagy a népiségről szóló konferencián kötelességünk beszélni róla, csak éppen nem könnyű hozzáférközni tárgyunkhoz. Bármennyire is jogásznemzet vagyunk és szeretünk pereskedni, egyetlen vita akkor sem tarthat 1932-től 1947-ig, átítelve egy egész korszakot, folyamatosságot teremtve a háború előtti évek, a háborús esztendők és a békekötés utáni időszak között. A szembenállás azok között, akiket a népi, illetve az urbánus táborba szokás sorolni, kétségkívül fönnáll. A szereplők azonban változnak, a szembenállás több, egymástól időközökkel elválasztott vitára cserepezik szét, s ezeknek a vitáknak a középontjában is más-más konkrét problémák állnak.

Ha a feldolgozottság jelenlegi szintjén érdemben akarunk szólni a tárgyról, célszerű lemondani a teljességről, amelyről ráadásul az a gyanúnk, hogy nem valóságos teljesség, hanem egymástól elszigetelt részek archipelágusa, és ajánlatosabb egyetlen résztémán keresztül betekinteni ebbe a problémavilágba. Ezt a résztémát jelöli meg hozzászólásom címe: azt vizsgálom meg, hogyan viszonyult Márai Sándor a népi mozgalomhoz. Ez a kérdésfeltevés az ún. „népi-urbánus vita” három nagy részletkérdésének kiiktatására vagy legalábbis háttérbe tolására ad lehetőséget.

Az egyik annak taglalása, hogyan zajlik le a két tábor között a zsidó származásnak betudott szellemi beállítottság és a vállalt vagy rejtett antiszemita indulatok összeütközése. A népi-urbánus ellentét emlegetése a mai közbeszédben a zsidó-antiszemita szembenállás eufemisztikus, sőt, ma már inkább ironikus megfogalmazása. Ilyen természetű kérdések igen nagy hangsúllyal, sőt kifejezett emfázissal merülnek föl a polemikus megnyilvánulásokban, de ha a népi-urbánus vita erre az ellentétre épülne, önállóan nem

volna értelme beszélni róla, rá kellene bízunk tárgyalását Bibó István utódaira, a zsidókérdés avatott szakértőire. Márai attitűdje a zsidókérdés tárgyában korántsem tekinthető egyszerűnek és könnyen megválaszolhatónak, de egyrészt ebben a tárgyban személyében nem volt érintett, másrészt a népi-urbánus ellentét és a zsidósághoz való viszony az ő esetében eléggé világosan szétválik. A másik pont, amellyel Márai kapcsán nem kell foglalkoznunk, a népi mozgalom és a két világháború közötti kor hivatalos magyar politikája, illetve a népi írók és a völkisch eszmék vélt vagy valóságos közelsége, ami az írók kevésbé látszik izgatni. Végül a „vitának” az az iránya sem jön különösebben számításba, amelyben a népiek a szociáldemokrata vagy kommunista baloldallal ütköznek össze, mert Márainak a munkásmozgalmi baloldallal sok tekintetben más elszámolni valói vannak, mint a népieknek, s ez az ügy is külön kezelést igényel. Mégis marad egy lényeges tartomány, amelyen nem hajthatunk végre leegyszerűsítést. A népi-urbánus vita résztvevőinek jelentős része olyan közíró, akinek direkt vagy indirekt módon köze van a szépirodalomhoz, s ezért irodalmi kérdések folytonosan fölmerülnek a polémiákban. Ugyanakkor a polémia újra meg újra ki is lép az irodalom köréből, és az erkölcs, a politika, a társadalmi kérdések területére terjed ki. Nincs ez másként Márai gyakorlatában sem.

A Márai kiválasztása folytán bekövetkező tematikai redukciónak az lehet a haszna, hogy lehetőséget nyújt a népi-urbánus vita lényegi vagy egyik lényegi vonatkozásának tisztább exponálására és jobb megértésére. Ha a bevezető mondatomban említett kötet tartalomjegyzékét megnézzük, Márai Sándor neve nem szerepel a publikált szerzők között. Annak azonban, aki kicsit is ismeri az író-t vagy a kor irodalmát, a legkisebb kétsége sem lehet afelől, hogy melyik táborhoz tartozik, melyik csoporttal ért egyet. Márai öntudatos urbánus író volt. Gazdag publicisztikájában a szerkesztő könnyen talált volna olyan írást, amely állásfoglalásként volna elszámolható a „vitában”. A továbbiakban tehát az ő urbánus beállítottságának rekonstruálására és mérlegelésére vállalkozom.

Márai és a népi mozgalom szembesítése során két közismert tényből kell kiindulnunk. Az egyik az, hogy a húszas években útnak induló, s a harmincas években hatalmas lendületet vett népi törekvések az irodalmi és kulturális élet résztvevői számára olyan kihívást jelentettek, amelyre kinek-kinek a maga módján válaszolnia kellett. A jövőképek kialakítása, a társadalom előtt álló időszerű feladatok rangsorolása, s a választható művelődési és művészeti modellek tekintetében a népi irány alternatíva elé állította a közszereplőket, s aki a népi javaslatot nem tartotta elfogadhatónak, azt szinte provokálták, saját álláspontja védelmére és határozottabb megfogalmazására és állásfoglalásra kényszerítették a népi törekvések.

Márait az általa elfoglalt pozíció arra predesztinálta, hogy a népi törekvésekkel szemben fejtsse ki álláspontját, s ezt következetesen képviselje évtizedeken át. Mint ismeretes, az író gondolkodásának centrumát a polgárság történelmi szerepéről, a polgári kultúra értékeiről, ennek a társadalmi rétegnek a jelenbeli helyzetéről és jövőbeli kilátásairól való töprengés foglalta el. Viszonya osztályához korántsem nevezhető leegyszerűsítőnek és apologetikusnak. Az önkritikai elemek igen erősen rányomják bélyegüket a polgárságról

alkotott képerre. Életműve ismeretében igazat kell adnunk annak az állításnak, amelyet a saját társadalmi rétegéhez való viszonyáról a *Föld, föld!...* című emlékiratában fogalmazott meg: „Ezzel az osztállyal, a polgársággal, örökké perem volt. Én, a felvidéki polgári ivadék soha nem éreztem otthon magam abban a budai polgári lakásban és szerepkörben, ami most a romok között enyészett.” Olyan alkotás tanúsítja ezt a pörlekedő attitűdöt, ezt a nagyon árnyalt képet és szigorú ítéletet, amelyet a polgárságról alkotott, mint a fiatalkori remekmű, az *Egy polgár vallomásai*. Sőt, az is elmondható róla, hogy osztozott kora közfelfogásában, amely – társadalmi helyzetű, politikai állásfoglalástól függetlenül – temette a polgári társadalmat, annak hamarosan bekövetkező végleges bukását jósolta.

Történetfilozófiai távlatba állítva osztályát azonban dacosan szembeszáll minden olyan felfogással, származzék az szélsőbalról vagy szélsőjobbról, amely a polgárság történelmi küldetését kétségbe vonta, s ez az igazolás egyben erős személyes elkötelezettséget is jelent e réteg mellett. A hitvallást, amelyben az író kiáll e réteg mellett, ugyancsak az emlékiratból idézem: „Polgár voltam... ma is az vagyok, öregem, idegen hazában. Polgárnak lenni soha nem volt számomra osztályhelyzet – mindig azt hittem, hivatás ez. A polgár számomra a legjobb emberi tünemény volt, akit a korszerű nyugati műveltség alkotott, mert a polgár alkotta meg a korszerű nyugati műveltséget: amikor egy előre-gedett társadalmi hierarchia megsemmisült, egy megbillent, tótágast álló világrenden belül a polgár teremtett egyensúlyt.”

Márainak több fronton, több ellenféllel harcba bocsátkozva kellett védelmébe vennie a polgárságot, de közülük az egyik legagresszívebbnek a népi mozgalmat ítélte, s egyben ennek hivatkozási alapját, a népi írók művészi teljesítményét az alkotók kulturátlansága, intellektuális pallérozatlansága miatt erős gyanakvással fogadta. A mozgalom kibontakozásának éveiből egyetlen írását idézem föl, a Sértő Kálmán verseiről írott bírálatát, hogy láthatóvá váljon az író népiekkel való szembenállásának folyamatossága és kritikai szempontjainak állandó, tartós volta. Sértőben különválasztja a jelenséget, az őstehetség, a népből felbukkanó zseni sémáját, és a konkrét költői személyiséget és teljesítményt. Az utóbbi elemről, amelyben „a költőt – ahogy ő mondja – több szeretettel nézi,” nem beszélek, a reflektort a jelenség fölött gyakorolt kíméletlen kritikára irányítom.

Az írás annak az álláspontnak a kifejtésével kezdődik, amellyel a későbbiekben Márainál sűrűn találkozhatunk, hogy ti. a népi költő, a parasztíró meg nem érdemelt előnyökkel indul pályáján a polgári származású alkotóhoz képest: „Ez az új költő, Sértő Kálmán, a nép gyermeke, sokkal könnyebb tehát helyzete irodalmunkban, mintha táblabíró vagy sebészstanár gyermeke volna. Jelentkezését hivatalosan előlegezett bizalom és lelkesedés fogadja, mint Magyarországon mindenkinek jelentkezését, aki nem mesterségbeli ember, ellenben »zseni« s az »őstehetség« szabadjegyével érkezik az irodalomba. Nálunk a »parasztzsenit« nem származása dacára fogadják bizalommal, hanem éppen mert; afféle »kulturától meg nem rontott«, szűzies és megbízható szellemi tüneménynek tartják, mint egy váratlanul felbukkant tenoristát; be sem kell bizonyítani már, hogy elbírja a kulturát, elég, ha kitérja száját, s dalol, ahogy a szíve diktálja”. A kritikus alapállás

hasonló a Babitséhoz, aki a *Népiesség* című tanulmányának kezdetén ugyancsak Sértőt leckézteti, de főleg Kosztolányi *Vojtina új levele egy fiatal költőhöz* című írásával rokonítható, aki egyébként Sértő Kálmánnal kivételes jóindulattal bánt. Az alkalmi tárgyon túl azonban az a képlet az igazán lényeges, amelyet Márai, két idősebb társához hasonlóan, az egyedi esetből kiemel: hogy az esztétikai színvonal nem választható el az alkotó kulturáltságának fokától. S ebből a szempontból a népi szerzők könnyűnek találtnak. Babits a művelt Illyést, az új Petőfit állítja szembe az „új népies költők” „etnopornográfikus költészetével,” amelyben „a Kraftausdruckok pótolják az erőt, a pongyolaság a spontánságot, a paraszti születés a hivatottságot s a fenegyerekség a tehetséget.” Márai pedig egyenesen az igazi Petőfivel példálózik: „Ám Petőfi 25 éves korában, amellet, hogy Petőfi volt, elképesztően művelt ember is volt; tudott angolul, németül, származása nem ugródeszka volt számára, hanem nehezék, tehertétel, melytől szabadulni igyekezett.”

Ha a népiek teljesítményeit, törekvéseit, programjait szemügyre veszi, legyenek azok esztétikaiak, erkölcsiek, politikaiak vagy gyakorlati természetűek, ebből az alapállásból lényegében sohasem mozdul ki. Urbánus álláspontjának megismerése szempontjából a legérdekesebb naplójegyzeteit és emlékiratát megismerni, mert itt fogalmazza meg nézeteit a legkeresetlenebbül, a legkevesebb diplomáciai, taktikai kacskaringóval. Mivel naplót már csak a háború idején kezd írni, népiesség-kritikája közvetlenül a mozgalom későbbi állapotaira, a negyvenes, majd az ötvenes évek fejleményeire reagál.

A vizsgált vonatkozásban Márai a korabeli gyakorlattal egyezően egy differenciálatlan alapellentétre építi gondolatmeneteit: a polgárt a paraszttal, a várost a faluval állítja szembe. A parasztságon belül nem tesz különbséget, s arról a kifinomult tipológiájáról, amelyet a polgárság önmagában vett szemlélete és kritikai mérlegre tétele során alakított ki, a polgárt a paraszttal szembeállítva többnyire megfélemleni látszik. Vegyük tehát szemügyre ezt az alapellentétet! A szembeállítás alapja egy Márai által sűrűn emlegetett, gazdag jelentéstartalmú fogalom: a műveltség. „Más nem tudja felszabadítani ezt a népet, csak a műveltség” – írja 1948-ban, de előtte is és utána is ez marad számára minden minőség és autentikusság kritériuma. Márpedig a műveltség kiépítését, fejlesztését és megőrzését a polgári osztálynak tulajdonítja. „Kultúraalkotó és kultúrahordozó volt a kabátos ember Magyarországon” – ismétli meg egy-két év múltán alaptételét.

Művelődési modellként a kultúra felülről lefelé haladását, a kultúrjavak lesüllyedésének nevezetes elméletét fogadja el: „Nem hiszem, hogy van másféle műveltség is, mint amelyet felülről – egy nagy szellem, egy nagy igény, egy nagy szemlélet magasságából – sugároznak lefelé, s amelyet aztán a tömegek a mimézis igényével valahogyan megközeleltenek és magukévá tesznek. Minden olyan kísérlet, amely a mélyből feltörő műveltség kísérlete, lapályos szinten reked meg. A magyar műveltséget nem a „nép” alkotta, hanem Mátyás, Pázmány, Kazinczy, Péterfy, a Nyugat köre... s mindig felülről lefelé világított ez a műveltség, magányos mécsesek hősies fényerejével.” „Miért vagyok »urbánus«? – teszi föl a kérdést. – Mert hiszek abban: mindig, mindent a városi emberek adtak az emberiségnek... a többletet, az arányt, a mértéket, a gondolatot és a szépet. Nem a pásztorok,

nem, s nem is a gulyások. Az emberiség történetének nagy mondatait nem a legelőkön gondolták és mondták el, hanem a fórumon.”

Miután be kell látnia, hogy a történelmi átalakulások következtében „a kultúraalkotó és kultúrahordozó kabátos ember,” a volt középosztály szerepe megszűnt, keresi azt a társadalmi réteget, amely ennek az osztálynak a szerepét átvehetné. Nem talál ilyen közösségi erőt. Legkevésbé a parasztságban bízük:

Valami baj van és volt a magyar paraszttal... – Az »őserő« és a »talajgyökér«, az egész »népi« műveltség rendkívül túlbecsült, mesterségesen eltúlzott, torzán kihangsúlyozott tünemény. A valóságban a magyar parasztnak alkatilag, lényében nem kell a műveltség, – talán, mert ázsiai. Lélekszáma, társadalmi helyzete, történelmi múltja nem menti a felelősség alól, hogy nem kell, soha nem kellett neki igazán a műveltség, – annyira sem, mint szomszédainak, a cseh vagy az osztrák parasztnak. S erről nem csak az olygarchikus, feudális Magyarország tehet, hanem tehet lényével, természetével a magyar paraszt is. Ritkán becsültek még úgy túl »népi műveltséget«, mint az elmúlt években és ma is, Magyarországon.

Azt, a két világháború közötti korszakban megfogalmazott koncepciót, amely szerint „a parasztság nemcsak társadalmi osztály, hanem titokzatos erőforrás, legendás, ősi tudattartalék, a nemzeti lét mélytalaja,” sunyin szított mítosznak tekinti. Az a törekvés, amely ezt a „sunyin szított mítoszt” elhíttetni igyekezett a közvéleménnyel, Márai szemében nem más, mint a népi mozgalom legfőbb törekvése.

Ezért a mozgalom egészéről árnyalatlanul lesújtó véleményt alakít ki, veszélyesnek, sőt, ártalmasnak tartja azt. Úgy látja, hogy a földosztás, a magántulajdon elleni első nagy történelmi támadás élén a népi írók állnak:

Magyarországon a nagy per nem zsidók, nem is a munkásság és polgárság körül zajlik; e perekben meg lehet egyezni egy napon. Az igazi per a magyar paraszt körül tart, a Veres Péterek és Illyés Gyulák által sunyin szított parasztlázadás körül, amely – türelmetlenül, alamuszian és igazságtalanul, – messzi a parasztság jogos érdekein túl követel e társadalmi réteg számára vagyont, hatalmat, jogokat. Parasztnak lenni társadalmi állapot, komoly és értékes emberi feladat, ha akarjátok, sors... mindezt készségesen elismerem, én, a polgár. De parasztnak lenni ezzel a kapzsi dühvel és alattomos mohósággal, ahogyan nemcsak a földet akarják, hanem a tetejébe, – potyán, csak úgy! – a zongorát is, a zsebórát is, mindent, ami az út mentén megcsillan, mert odatette valaki, parasztnak lenni úgy, hogy zsidó, polgár, keresztény, értelmiségi, mindenki, aki nem paraszt, pusztuljon: ez az igazi magyar per, melyet néhány sunyi paraszt, aki a polgárság segítségével jól kikupálta magát, alattomosan fűt. A parasztoznak joguk és helyük van a világban, ennyi és ennyi, s ez nem is kevés. De többet, kegyetlenebbet és jogtalanabbat követelni, csak

a származás és osztályhelyzet alapján, s a műveltség akaratának erőfeszítése *nélkül*: ez a magyar per.

Ha kihámozzuk az urbánusok zsidó vagy általában idegen eredetéről hangoztatott nézetekből, vagy fordítva: a népi gondolatnak idegengyűlölettel, illetve völkisch eszmékkel való rokonításából, ha lehántunk róla egy sor más egymásra sütögetett bélyeget és a saját tábornak tulajdonított erényt, akkor megkapjuk ezt a leegyszerűsítésektől, indulatoktól, előítéletektől nem mentes oppozíciót, a népi-urbánus viszály alapképletét, amelyet Márai urbánus oldalról épít föl, de amelynek megvannak a maga népi változatai is. A késői utókornak nem az a feladata, hogy Márait pellengérré állítsa elfogultságai miatt, sem pedig az, hogy vele egyetértve lerántsa a leplet a népiek üzelmeiről, hanem az, hogy tisztán lássunk a népi-urbánus viszály kérdésében. Két olyan vízió állt itt egymással szemben a magyar társadalom és kultúra múltjáról, jelenéről és jövőjéről, amelyek úgy viszonyultak egymáshoz, mint a tűz és a víz, azaz összeegyeztethetetlenek voltak. Egy, az autochton múlttal folytonosságot kereső, a magas kultúra alatti, archaikus rétegekből táplálkozó, azokra hivatkozó program, s egy másik, amely a közös európai magaskultúra áramkörébe bekapcsolva látta csak működőképesnek a külön magyar világot. Az egyik progresszista, legtágabb értelemben szocializációs modell volt, helyeselte a civilizáció alakulásának irányát, az individuum bekapcsolódását a kor művelődési folyamataiba, a másik – negatív értékindex nélkül értve a szót – tradicionalista modell volt, értékőrzésre rendezkedett be, illetve a népi kultúra hanyatlása miatti értékvesztést mély rezignációval élte át.

Az alapképlet azonban, a maga elvontságában, sohasem lett volna képes a viszályban részt vevő értelmiség konkrét magatartását vezérelni. A tényleges írói, írástudói magatartás rendkívül erős önkorrekciós mechanizmusok befolyása alatt formálódott ki. Márai példájánál maradván, kevés olyan író akad, még a népiek között is, akit olyannyira tradicionalista, értékőrző törekvések jellemeztek volna, egészen a patricius polgár mítoszának felépítéséig menően, mint őt. Krúdy-kultusza, s ennek briliáns megnyilvánulása, a *Szindbád hazamegy* című regény megmagyarázhatatlan lenne enélkül az urbánus passzéizmus, a múlt valorizálása, s az értékvesztés regényt belengő melankóliája nélkül.

Márai intranzigens urbánus álláspontját akkor tudjuk igazságosan értékelni, ha az író egyik – alkati merevségébe, rigorozitásába gyökerező – legfontosabb erényét szem előtt tartjuk: azt a könyörtelen, akár saját érdekei ellenében is tisztánlátásra törekvő logikát, amellyel nem habozik levonni következtetéseit legvégletesebb egzisztenciális konzekvenciáit sem. Idézett megnyilatkozásainak döntő többsége nem a népi-urbánus vita csúcspontján fogalmazódott meg, hanem sokkal inkább az utójáték részét képezi. A háború éveiben, az ismert nemzetnevelési programjának kifejtését követően egyre erőteljesebben bontakozik ki az író és a polgár önkritikája. Konstatálja osztálya hanyatlását, felbomlását, alkalmatlanná válását történelmi szerepének betöltésére, még mielőtt a nemzetiszocialista, illetve a nyilas erők erőszakos fellépése megakadályozta volna ebben. Leszámol a jelenlegi magyar polgárságba vetett reményeivel. A szovjet jelenlét, majd a kommunista

hatalomátvétel minden olyan kibontakozás lehetőségét elsodorja, amelyet Márai el tudott volna fogadni. Sem a kisszámú munkáselittől megfosztott szociáldemokrata munkásságban, sem pedig a parasztságban, s az élén álló népi értelmiségi elitben nincs bizalma. Az ország sorsát hosszú időre kilátástalannak ítéli. Ennek a sötét képnek a népi mozgalom és a mögötte álló parasztság csak az egyik részlete.

Az életmérleg, amelyet emigrációja előtt készít, lehangoló, s a legkisebb mértékben sem hízelgő:

... nem érzek többé szolidaritást a magyar társadalommal. Kivel legyek itt szolidáris? A tisztességtelen polgársággal, a kapzsi és kegyetlenül önző parasztsággal, a műveletlen munkássággal? A munkásságnak van egy rétege, a régi szociáldemokrata ipari munkásság, amely valóban tiszteli a műveltséget, s van egyfajta emberi és munkaerőkölce... de ezek oly kevesen vannak. S ezekkel érzek is egyfajta, nem társadalmi, hanem emberi szolidaritást. A parasztságnak vannak tehetségei, de két szerencsés emberöltő kellene hozzá, amíg igénye lesz a műveltségre; még sokáig süketen megyünk el egymás mellett. A polgárságból már csak egyénekre tudok gondolni; az osztály förtelmes tulajdonságait megismertem és elszörnyedtem. Nem vagyok többé szolidáris a magyar társadalommal, s ez a legrosszabb, ami történhetett velem.

Az írástudóval, aki ezeket a kemény mondatokat megfogalmazta, lehet vitatkozni, sőt nem lehet vele egyetérteni. El kell azonban ismerni, hogy megfogalmazása részrehajlás nélküli, s éppen a benne rejlő mértéken felüli depresszió miatt felrázó erejű. A népi mozgalomról alkotott, előítéletektől nem mentes képe a kellemetlen igazságok sok elemét tartalmazza, éppúgy, mint az a túlzott szigorral kiállított bizonyítvány, amelyet saját rétegének arcába vág, s azok a szemrehányások, amelyekkel a munkásmozgalmi baloldalt elhalmozza. Aki így látta azt a társadalmat, amelyet nem sokkal előbb még nevelni akart és remélt, annak számára valóban nem volt más kiút, mint az emigráció.